

Реконструкція конусоподібних головних уборів скіф'янок

Цінність костюма як історичного джерела давно визнана дослідниками. Історики та етнографи завжди вбачають у ньому матеріал, що характеризує не лише естетичні норми суспільства, його культурно-побутовий уклад, а й є показником соціально-етнічних процесів, що відбуваються в суспільстві.

Майже у всіх працях, присвячених вивченню костюмів — етнографічних чи стародавніх, розглядають як одну з основних тем принципи створення (конструювання) форми компонентів костюмного комплексу. Особливо важливо встановити форму головних уборів, яка являє собою внутрішню єдність крою та способу використання, тісно пов'язану з декором. При її встановленні автори дотримуються різних методів та принципів, хоча й не завжди чітко формулюють свої думки і підстави.

При відтворенні форми скіфських уборів дослідникам доводиться мати справу з деталями їх декоративного оформлення. Саме характер матеріалу породжує труднощі реконструкції.

Коли скіфологи звернули увагу на золоті платівки як на елементи декору головних уборів, то відразу спробували відшукати відповідні пункти для встановлення зв'язку між формою убору та його прикрасами. М. І. Ростовцев проаналізував жіночі зображення на виробач причорноморських торевтів та деяких пам'ятках античного й східного мистецтва. В результаті він вважав, що серед скіф'янок поширювалася лише одна форма — «елліно-скіфський убір». Всі відомі на той час набори прикрас головних уборів дослідник пов'язував з формою, що збоку виглядала як циліндр, а спереду як конус¹.

Реконструкції форми скіфських уборів велику увагу приділяв Г. І. Боровка, який також вивчав зображення елементів костюма та аналізував розміщення деталей декору у похованні *in situ*. Завдяки цьому він відтворив два типи уборів — циліндричні (так званий калаф) і конусоподібні («ковпак» чи «клобук») ², яким відповідали: першим — комплекти з золотих стрічок та дугоподібних блях («стленгід»), другим — набори прикрас з окремих платівок.

У наступних дослідженнях матеріальної культури скіфів не обминалося і питання про костюм, але автори не намагалися виробити якісь принципи реконструкції елементів вбрання, а використовували схеми та положення, сформульовані М. І. Ростовцевим та Г. І. Боровкою. Останнім часом з'явилося кілька статей, спеціально присвячених відтворенню форми скіфських головних уборів за матеріалами їх прикрас³.

Основні принципи реконструкції форми уборів вже висвітлювалися нами в інших статтях. Аналіз зображень головних уборів у давньому мистецтві відтворює нам його характер, принципи створення та оздоблення. Точна фіксація фрагментів убору в похованні, вивчення складу і структури декоративного набору дають можливість встановити місце прикрас на уборі.

Дана стаття має на меті подати реконструкцію форми конусоподібних головних уборів за наборами декоративних елементів із жіночих поховань з курганів Степової Скіфії.

У жіночому костюмі за матеріалами зображень на творах мистецтва переважають різні варіанти циліндричних головних уборів. Але є свідчення і про існування в костюмних комплектах скіф'янок конусоподібних уборів. До 1982 р. було відоме лише одне зображення конічного убору — на пластині від жіночого головного убору з кургану Карагодеуаш⁴. Він мав вигляд гостроверхого ковпака, фронтальна частина якого прикрашалася платівкою, подібною до знайденої на голові по-

хованої в кургані Карагодеуашх. Збігаються деякі деталі, наприклад структура розподілу декоративних деталей на поверхні убору. Зокрема, добре помітно, що фронтальна частина зображеного убору, як і платівка від убору, поділені на три ділянки. Однакові деякі морфологічні ознаки уборів: гостроверхі завершення, дугоподібний нижній край.

Нещодавно трапилося ще одне зображення на сережках конічного убору, що увінчує голову скіф'янки з поховання у кургані № 10 поблизу с. Велика Знам'янка Запорізької області⁵. Костюм тут переданий дещо сумарно, але досить чітко виділений убір, який слід віднести до категорії жорстких. Він виглядає як конічна шапочка з куполоподібним завершенням, нижній край якої плавною дугою вигинається над бровами. Виділяється ряд цікавих деталей: декоративне оформлення убору зосереджене в трьох зонах, розділених випуклими лініями. Від убору на плечі жінки спадають дві стрічки, які можна вважати лопатами, своєрідно зображеним покривалом або стрічками, що кріпилися до нижнього краю убору на скронях.

Археологічні залишки жіночих костюмів мають фрагменти уборів різних типів. Розглянуті зображення головних уборів дозволяють (незважаючи на малочисельність), по-перше, виявити їхні основні характерні риси, а по-друге, зіставити відомості, одержані в результаті аналізу зображень, із залишками уборів, знайденими в жіночих похованнях. Так, конічні головні убори в передачі північнопричорноморських майстрів мали гостроверхе або куполоподібне завершення. Серед знахідок фрагментів уборів трапляються сліди конічних «ковпаків» різних варіантів та модифікацій⁶.

Особливу увагу привертають фрагменти органічної основи убору, завдяки яким можна відновити зовнішній вигляд убору, а також розв'язати ряд питань, пов'язаних з виготовленням. Біля жінки, похованої в кургані № 6 (поховання 2) поблизу с. Мар'ївка (Дніпропетровська область), трапилися: шкіряний ковпачок півсферичної форми (збережений фрагмент має 4 см у висоту, діаметр — 4 см), прикраси убору — бронзові бляшки у вигляді гудзиків (п'ять екземплярів, діаметр — 0,8 см)⁷. Конічна форма убору — безперечна. Нижній край його оздоблювали бронзові платівки: вони були зафіксовані на лобі. Завершенням убору був ковпачок. Зовнішні риси, загальний вигляд убору добре відновлюються завдяки збереженим деталям. За цими матеріалами висота убору становить 12—15 см (рис. 1).

Як відзначалося, найчастіше фрагменти уборів представлено наборами золотих прикрас, кількість яких останнім часом значно зростає. Вони різняться морфологічними і функціональними особливостями, являють собою варіанти сполучень різних категорій прикрас. Відновлюючи форму убору за декоративними елементами, необхідно виявити основні закономірності в розміщенні елементів прикрас на поверхні. Г. А. Федоров-Давидов, аналізуючи основні риси художньої творчості кочовиків Євразії, виділив кілька періодів розвитку їх прикладного мистецтва. В ранній творчості переважало створення замкнутого образу, що не залежало від форми, призначення предмета. Далі простежується «повне підкорення зображення предмету». Наступний ступінь у розвитку образного строю мистецтва кочовиків відзначався тенденцією до відокремлення зображення від предмета шляхом введення медальйонів, рамок⁸. У V—IV ст. до н. е. прикладне мистецтво скіфів збагачується новими образами, з'являються інші принципи оздоблення предметів: ясно виражене прагнення до орнаменталізму, до заповнення поверхні. Заповнення всього простору викликало необхідність упорядкувати орнаментацию, створити композиції, що вилучили б найбільший ефект з вибраних мотивів: помітна поява ритмічних рядів, орнаментальних стрічок з однорідних образів. Різні категорії пам'яток мистецтва дають можливість бачити вміння стародавніх майстрів розміщувати декор так, щоб він підкреслював пропорції предмета, виявляв основні лінії форми. При орнаментуванні об'ємних виробів мо-



Рис. 1. Убір з кургану № 6 поховання 2 поблизу с. Мар'ївка Дніпропетровської області.

гиви прикрас розміщуються найчастіше по горизонталі. Горизонтальні доміанти використовуються в ярусних композиціях ряду відомих творів: вази з Чортотлика, Солохи, Куль-Оби, пластина з кургану Карагодеуашх і т. д. В організації декору виробів причорноморських майстрів велику роль відіграє розподіл поверхні, що прикрашається додатковими факторами художнього оформлення. На золотих предметах такими є смуги з ов, перлини і т. д. Можливо, до додаткових засобів слід віднести і колір виробу, якщо він виконувався з пофарбованого матеріалу.

Серед елементів, що прикрашали головні убори, виходячи з принципів художнього оформлення виробів у скіфів, можна виділити деталі, що несуть ознаки форми убору, і такі, що не відображають особливості форми. До перших слід віднести довгі золоті стрічки, дугоподібні платівки та обідки з підвісками, платівки прямокутної форми. В загальних рисах вони вказують на циліндричну поверхню. Прикраси уборів у вигляді платівок різної форми, намиста, пронизок могли застосовуватися для уборів і конічних, і циліндричних. Відправним пунктом для реконструкції форми уборів за декоративними наборами з окремих платівок, що не несуть ознак типу убору, найчастіше є розміщення прикрас безпосередньо в похованні.

Отже, прикраси конічних уборів — це золоті платівки та намисто. Обидві категорії декоративних деталей відзначаються різноманітністю форм та сюжетів. Але дві деталі з цього різноманіття все ж виділяються: вони вказують на ознаки форми убору. Це золота платівка трикутної форми з кургану Карагодеуашх та золота пронизка у вигляді птаха, який сидить на квітці (ця прикраса, мабуть, була завершенням гостроверхого убору), з Мордвинівського кургану⁹.

При описі решток головного убору скіф'янки з Мордвинівського кургану відзначалося: «На голові високий конічний шкіряний убір, увінчаний золотою фігуркою птаха, обшитий рядами круглих бляшок»¹⁰. Для відновлення форми убору важливе зауваження, що бляшки доходили до лінії лоба, а на скронях спускалися дещо нижче. До комплексу прикрас голови входили підвіски у вигляді кільця зі скрученого дроту з маленькими скульптурними голівками гірських козлів, прямокутні платівки від покривала із зображенням жінки на троні та скіфа з ритонном.

Детально встановити вигляд убору дівчини, похованої в Мордвинівському кургані, неможливо із-за відсутності графічного відтворення розташування золотих прикрас, але на основі збереження частин, а також опису можна уявити типологічно правдоподібний силует убору конічної форми з гостроверхим завершенням.

У костюмі жінки, похованої в кургані № 4 поблизу с. Новосілки Черкаської області, художнє оформлення убору складалося з декількох категорій прикрас: бляшок округлої форми у вигляді подвоєного сфінкса (розміри 2,7 см, 26 екз.), золотої метопіди, унікальних скроневих підвісок, сережок-«калачиків»¹¹ (рис. 2). Розміщення платівок, що прикрашали убір, відображено на рисунку-схемі. Можливо, відтворено не всі бляшки, що входили до комплексу прикрас, але в загальних рисах відтворюється форма убору. Це була конічна шапочка, прикрашена бляшками лише спереду. В першому ряду кріпилося сім платівок, а в останньому — одна. Висота убору визначається за кількістю рядів

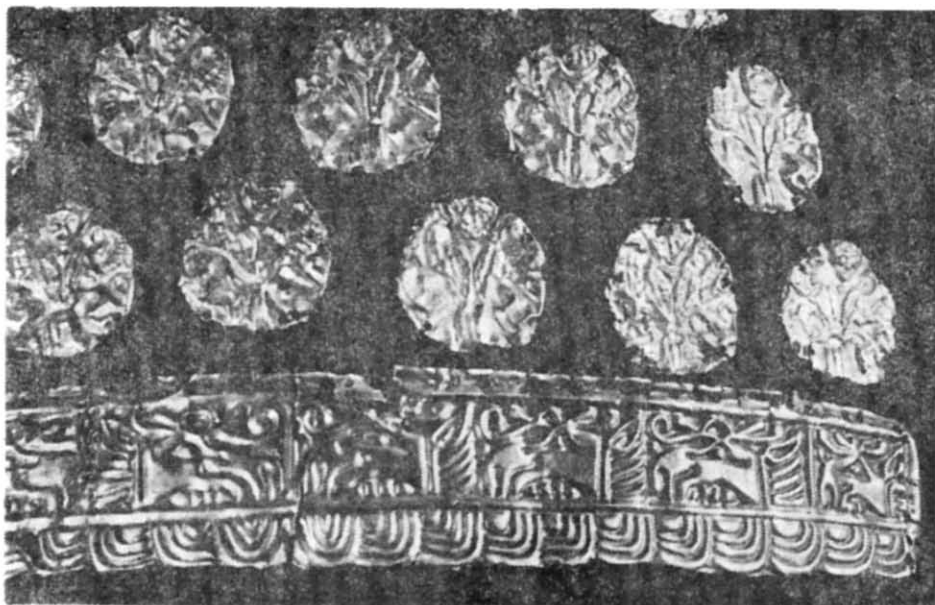


Рис. 2. Метопіда та бляшки від убору скіф'янки з поховання в кургані № 4 поблизу с. Новосілки Черкаської області.

платівок — близько 20 см. Очевидно, убір мав куполоподібне завершення (рис. 3).

Набір золотих платівок різної форми та сюжетів трапився при похованні з кургану № 3 поблизу с. Богданівки Каховського району Херсонської області. За розміщенням платівок біля черепа можна вважати, що убір мав конічну форму. Бляшки лежали навколо черепа, утворюючи пляму, обрисами близьку до трикутника¹². Платівки декору представлено трьома типами: 34 бляшки-трикутники утворені з трьох багатопелюсткових розеток (розміри 10×10 мм); 25 бляшок із зображенням людських масок (розміри 14×15 мм). Ще одна деталь з набору — бляшка у вигляді «кошачого хижака» (10×15 мм) (рис. 4). Очевидно, платівки в комплекті підбиралися з урахуванням їх розмірів та семантичної єдності. Золотий декор розміщувався на фронтальній площині убору, обриси якої можна відтворити. На чолі та скронях похованої зафіксовано трикутні платівки. Потім відзначена група бляшок із зображенням масок. Над усіма деталями лежала платівка у вигляді «кошачого хижака». В розміщенні трикутних платівок, напевно, відобразилися естетичні та ідеологічні канони скіфів: платівки лежали в один ряд вершинами вгору та вниз. Трикутник з вершиною вниз символізує жіноче начало, а навпаки — чоловіче¹³. Об'єднання обох символів в одному орнаментальному сюжеті, мабуть, будувалося саме за такою схемою. В розміщенні прикрас дотримувався порядок, встановлений загальними принципами скіфського прикладного мистецтва: однотипні бляшки утворювали ритмічні ряди, що розділялися «поясками» у вигляді кольорових смужок між ярусами основних візерунків. Кількість бляшок в рядах поступово зменшувалася знизу вгору, заповнюючи простір передньої площини убору. Перший ряд був побудований з трикутників (34 екз.), потім бляшки із зображенням масок могли утворювати ряди з 10, 8, 6, 5, 4, 2 екземплярів, завершувати цей трикутник повинна була платівка у вигляді «кошачого хижака». Така композиція з платівок, що утворюють вісім рядів на фронтальній площині, відтворена на основі аналізу ситуації розташування платівок, а також структури набору прикрас: три типи бляшок, напевно, відповідали трьом декоративним зонам (рис. 5).



Рис. 3. Конічний убір жінки, похованої в кургані № 4 неподалік с. Новосілки Черкаської області.

близькі уборам з курганів Чортомлик, № 3 поблизу с. Богданівка. Залишки уборів знайдено в тій частині камери, де знаходився «склад» різного інвентаря. Через обвал камери в давності золоті прикраси добре зберегли обриси основних конструктивних ліній. Убори знаходилися в різних кутках, але їх форма вгадувалася за конфігурацією бляшок, що їх прикрашали. Один з уборів прикрашали платівки двох типів: маленькі трикутники з імітацією зерні по всій поверхні (0,7 см один бік) та бляшки із зображенням «кошачого хижака» (розміри 1,4 × 0,9 см). Серед прикрас виділяються золоті мигдалеподібні підвіски на золотих плетених ланцюжках (довжина 10 см). Розташування платівок добре зафіксоване: вони утворювали видовжену пляму, контури якої хоча і не досить чітко окреслені, але виключають припущення про належність декору до циліндричної поверхні. Убір, очевидно, мав конічну форму з гостроверхим завершенням. Прикрашалася лише його фронтальна частина, на якій бляшки утворювали один шар. Платівки були скомпоновані на площині, що обрисами нагадувала трикутник. Побудову композиції можна здійснити, керуючись загальними принципами прикладного мистецтва скіфів. Нижній край прикрашали золоті трикутники, звернені вершинами один до одного. Інші бляшки розміщувалися, мабуть, ярусами (по два ряди бляшок із зображенням «кошачого хижака»), які розділялися рядами трикутників. З тієї самої кількості платівок, що зафіксовані як декор убору, можна утворити п'ять ярусів. Наявність 15 рядів приблизно 1 см у ширину із урахуванням проміжків між ними свідчать, що убір був досить високий — близько 20 см.

Цікавими деталями в цьому наборі є підвіски на золотих ланцюжках. Їх можна зіставити зі шкіряними стрічками з комплексу прикрас головного убору з кургану № 4 в урочищі Носаки¹⁶. Шкіряні стрічки, як, мабуть, і золоті ланцюжки, кріпилися на скронях конічного убору. Така деталь — стрічки чи підвіски — ніби зображена як прикраса убору жінки на золотих сережках з кургану № 10 поблизу с. Велика Зна-

Г. І. Боровка при реконструкції убору жінки з кургану Чортомлик ототожнив розміщення прикрас на ньому з карагодеуашським убором¹⁴. Напевно, автор вважав всі убори одного типу абсолютно подібними. Відтворюючи убір з кургану № 3 поблизу с. Богданівка, ми припускаємо лише його типологічну подібність убору типу Карагодеуашх. Контури фронтальної площини, за нашими побудовами, нагадують загальний вигляд пластини з кургану Карагодеуашх, але, мабуть, убір з Богданівки був дещо нижчий (судячи за кількістю бляшок). Якщо вважати, що бляшки декору були об'єднані у вісім рядів (ширина кожного ряду 10 мм), а смужки між рядами не могли бути занадто широкими згідно з законами декоративного оформлення і складали всього 7—8 см, то висота убору з Богданівки не перевищувала 15—16 см.

У похованні Бердянського кургану (Запорізька область) зафіксовано залишки двох уборів¹⁵, комплекти прикрас яких морфологічно

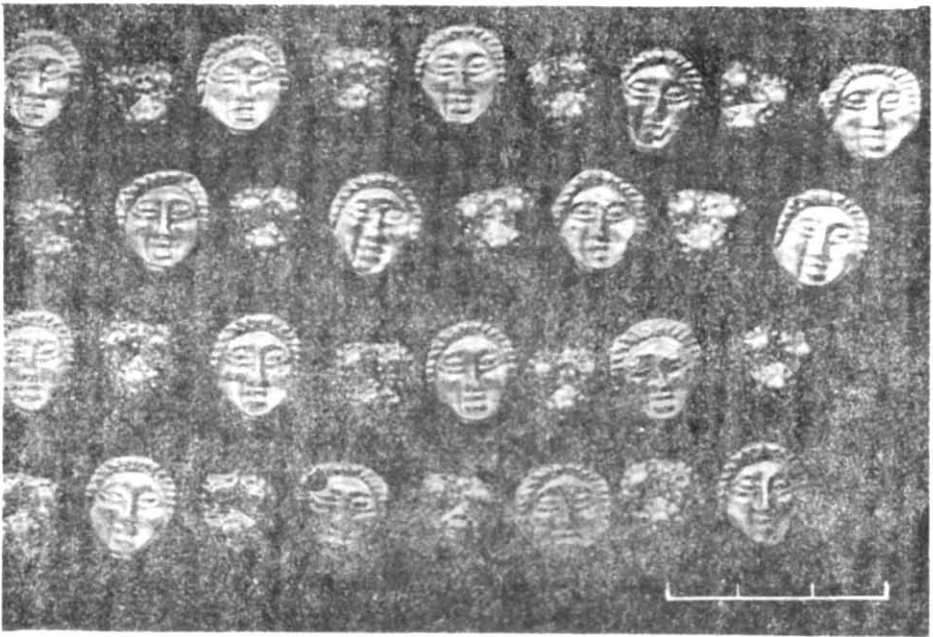


Рис. 4. Декоративні деталі убору з кургану № 3 поблизу с. Богданівка Херсонської області.

м'янка Запорізької області. Але, як зазначалося, зображення не досить чітке, тому в інтерпретації цього елемента можуть бути варіанти. Зате в археологічних знахідках ці прикраси зафіксовані так, що майже не виникає сумнівів про їх використання як скроневих підвісок.

У наборі прикрас витримана декоративна відповідальність деталей: бляшки двох типів поєднуються за формою та розмірами — важлива умова для створення композиції (рис. 6).

Другий убір з Бердянського кургану також відтворюється за декоративними елементами. Комплексу прикрас убору створюють три типи платівок: трикутники з імітацією зерні, платівки із зображенням «кошачого хижака», а також платівки з антропоморфними сюжетами. Напевно, вони були основним фактором в оформленні убору: це бляшки із зображенням жіночого обличчя в фас (2,2×2,8 см, 10 екз.) та профіль (1,9×2,2 см, 12 екз.). Всі деталі лежали компактно в лівому кутку «складу» речей. Платівки в похованні зафіксовано в один шар, характер їх розміщення за спостереженнями в поховальній камері дає можливість припустити, що вони оздоблювали конічний убір, тому конфігурація їх на поверхні нагадувала трикутник. Основні принципи прикладного мистецтва скіфів допомагають нам відтворити композицію передньої площини убору. Нижній край убору прикрашали трикутники вершинами вгору та вниз. Вище можна розмістити бляшки із зображенням «кошачого хижака», а потім — яруси з платівок із зображенням жіночого обличчя. Між собою вони відрізнялися «поясками» з трикутників. Кількість бляшок в рядах зменшувалася знизу вгору. Переважання платівок овальної форми із зображенням жіночого обличчя допускає припустити плавне, сферичне завершення убору конічного обрису. Отже, композиція передньої площини убору складалася з дев'яти рядів бляшок (близько 15 см у висоту), а проміжки між ними могли становити близько 5 см. Тобто висота убору становила близько 20 см.

Убір доповнювався покривалом, оздобленим прямокутними платівками із зображенням «обряду побратимства». Воно закривало убір на потилиці.

Золоті прикраси від головного убору трапилися при похованні молодій жінці в похованні 1 кургану № 4 поблизу с. Ізобільне (група Ді-



Рис. 5. Графічне відтворення убору скіф'янки з поховання в кургані № 3 поблизу с. Богданівка Херсонської області.

лих екземплярів дуже мало для створення візерунка з довгих паралельних рядів. Отже, найбільш ймовірно, що платівки утворювали візерунки, характерні для прикрашання убору конусоподібної форми, тобто розміщувалися на площині у вигляді трикутника. Всі елементи набору прикрас можна поєднати в ряди, кількість бляшок в яких зменшується знизу вверх. Розрахунки варто вести від нижнього пружка убору; якщо припустити, що прикрашена його частина відповідала ширині лоба дорослої людини (16—18 см), то на нижній край убору потрібно десять цілих платівок, потім на невеликій відстані один від одного розташовувалися ряди з 9, 7, 5; 3; 2, 1 бляшки. Їхні фрагменти також вкомпонувалися в ряди прикрас і таким чином збільшували декоративний ефект. Між рядами золотих платівок утворюються «пояски», не заповнені візерунками, які поділяють всю прикрашену поверхню й є додатковим елементом оформлення.

Мабуть, цей убір поєднувався з покривалом, сліди якого у похованні залишилися, можливо, у вигляді намистинок. Зовнішні обриси убору, ймовірно, нагадують відновлений за декоративними елементами гостроверхий «ковпак» з кургану поблизу с. Богданівка. До комплекту прикрас голови в обох похованнях входили сережки-«калачики» (рис. 7).

Поховання в курганах поблизу сіл Ізобільне, Богданівка, м. Бердянська датуються останньою чвертю V ст. до н. е. Археологічні знахідки з курганів Чортомлик, Карагодешах, Мордвинівський, поблизу с. Новосілка Черкаської області свідчать про здійснення поховань у них протягом IV ст. до н. е. Отже, на підставі матеріалів

дової Могили) Дніпропетровської області¹⁷. У наборі декоративних елементів є бляшки, що зображають зайця із зіщупленими вухами (1,2×1 см; 31 ціла та 47 уламків). Вони оточували голову разом з золотими намистинками кулеподібної форми (354 екз.). Точне розміщення прикрас у похованні не зафіксовано, крім тієї деталі, що фрагменти убору у вигляді його золотого декору утворювали навколо голови пляму поздовжньо витягнутої відносно черепа форми. Декор убору досить лаконічний, створити візерунки з його складових частин, здається, можна на невеликій площині. Кількість бляшок, що можна використати для побудови композицій, невелика: для прикрашання фронтальної частини потрібні були цілі екземпляри, фрагментовані були доповненням основної композиції, що складала своєрідний фон. Якщо спробувати скомпонувати бляшки для оздоблення циліндричної поверхні, то стає ясно, що ці-



Рис. 6. Реконструкція убору з підвісками з Бердянського кургану.

з названих курганів можна припустити, що конусоподібні убори в жіночому костюмі існували довгий час. У V—VI ст. ми їх бачимо вже в варіантах та модифікаціях, що, мабуть, є результатом їх розвитку.

Зараз стали відомі комплекти прикрас уборів, що складаються з намиста та бісеру. У всіх випадках форма їх добре досліджена завдяки фіксації залишків уборів безпосередньо на голові похованих. У похованнях дівчаток-скіф'янок з поховання 3 кургану № 4 в урочищі Носаки та поховання 3 кургану № 16 неподалік с. Златополь Запорізької області знайдено гостроверхі шапочки, розшиті бісером та намистом. Форма цих дитячих уборів повторює обрис уборів дорослих жінок. Навіть така деталь, як завершення уборів, у дитячих шапочках простежується в варіантах, як і серед головних уборів дорослих¹⁸. Своєрідність дитячих уборів — у матеріалі декору — намисто та бісер.

Отже, можливі реконструкції головних уборів у вигляді конусоподібної шапочки («ковпаків», «клобуків» — ці терміни трапляються в літературі, але вони не повністю відображають особливості відтворюваних уборів) нечисленні порівняно з іншими типами. Особливістю їх є наявність елементів без ознак форми поверхні, яку прикрашають. У наборах трапилися бляшки як однієї, так і кількох форм та сюжетів. Між собою платівки в комплектах прикрас поєднуються за розмірами та змістом.

Основні мотиви композиції головних уборів конічної форми можна поділити на три основні групи: зооморфні, антропоморфні та рослинні сюжети. Вони характерні і для інших типів уборів. Матеріали для реконструкції прикрас конусоподібних уборів дуже обмежені, тому поки важко вирішити, образи якої групи зображень найбільш використовувалися.

Але всі сюжети семантично однорідні: вони в різних аспектах відображали ідею родючості (в широкому змісті). Так, один з мотивів, що часто включається в композиційні побудови на поверхні конічних уборів, — «кошачий хижак». Цей образ входить в коло символів жіночого божества родючості¹⁹. До нього відносяться і зображення зайця. В античних пам'ятках ця тварина пов'язана з еротичною символікою²⁰. У нартському епосі в образі зайця втілюються уявлення про культу предків, води та родючості²¹. Антропоморфні образи, що були основними чи допоміжними елементами художнього та ідейного оформлення яких-небудь предметів, займали значне місце. Деякі зображення завдяки виразності, деталістості та наявності конкретних атрибутів сприймаються як певні персонажі. Більшість антропоморфних образів — маски, жіночі голівки. Мабуть, у різних композиціях вони сприймалися як «символи життя та відродження»²². Про зв'язок рослинних мотивів з символами, уявленнями про родючість є багато підтверджень. Рослинні елементи входять до орнаментальних сюжетів різних типів головних уборів.

Конічна форма уборів, як зазначалося, була широко поширена в стародавньому світі. Наявна вона й у деяких народів нового часу. Етнографи вважають конусоподібні убори в народному костюмі ремінісценцією давніх форм. Наприклад, Б. А. Калоев вважає: «Характерна особливість осетинського головного убору — конусоподібна форма — свідчить про його спадковість від скіфів та аланів»²³.



Рис. 7. Реконструкція убору з кургану № 4 поблизу с. Ізобільне Дніпропетровської області.

У костюмі аланських жінок матеріали поховань засвідчують популярні конічні убори двох варіантів: з гостроверхим та півсферичним завершенням²⁴.

Поширення давніх форм уборів у костюмі народів Середньої Азії досліджувала О. А. Сухарева. Архаїчні риси багатьох чоловічих та жіночих конічних уборів дослідниця пов'язує з традиціями стародавнього населення, зокрема з саками²⁵.

У нашій літературі деякою мірою розроблялися питання про місце та час виникнення гостроверхих уборів. Г. І. Боровка, підбираючи аналогії конічному убору з поховання «цариці» в кургані Чортомлик, звернувся до витворів зображувального мистецтва хеттів²⁶. Він вважав, що саме у хеттів конусоподібні убори з'явилися раніше, ніж будь-де. Зовнішня подібність хеттських та скіфських уборів дозволила досліднику припустити, що вони мали однаковий семиотичний статус у костюмі.

Гостроверхі конічні убори з боку семантики та ролі в костюмі розглядали К. А. Акишев та А. К. Акишев. Вони виділили сакральні функції конусоподібних уборів, що існували у індоєвропейських та неіндоєвропейських народів. Матеріали мають широкий хронологічний діапазон, різне походження, а об'єднує їх культова функція²⁷. Автори висловлюють думку, що конічні убори («кулохи») виникають конвергентно.

Народившись, наповно, в процесі реалізації протиударної функції в глибоку давнину, тверді високі «ковпаки» розвивалися в жіночому та чоловічому костюмах по-різному. В жіночому вбранні вони займали особливе місце — стали «знаками», тобто риси утилітарності розмиваються функціями становою, сакральною, святковою, що виступають на перший план. Ці функції підкреслюються декором.

Морфологічно однорідні убори, що відновлюються за археологічними знахідками у вигляді конусоподібних, походять з поховань жінок, що займали різне соціальне положення. Поховання в курганах Чортомлик, Карагодеуашх, Бердянському, Мордвинівському одержали умовну назву «царські». До складу інвентаря похованих жінок входять предмети, що свідчать не лише про багатство, а й про особливе, може, жрецьке становище. Скіфологи припускають, що жінки в деяких ритуалах виступали жрицями. Жрецькі функції покладалися, очевидно, на представниць соціальної верхівки²⁸. Таким чином, можна припустити, що в убранні жінок, похованих у «царських» курганах, на перший план виступають конічні головні убори, що відображають функції ритуальну та сакральну, тісно пов'язані з соціальною.

Мабуть, інше значення мають конічні убори жінок, поховання яких за ритуалом, спорудженням, інвентарем не можна віднести до «царських» (аристократії). В поховальному оточенні цих жінок відсутні і предмети, що їх можна розглядати як знаки особливої ролі похованих. Тільки наявність конічних уборів із золотим декором виділяє поховання з маси ординарних, тобто конічні убори виділяли жінок, які були їхніми власницями, як визначних осіб у тій групі, що до неї вони відносилися. Це жіночі поховання з золотими декоративними елементами від убору в курганах поблизу сіл Богданівка (Херсонська область) та Ізобільне (Дніпропетровська область).

Як свідчать знахідки деталей з с. Мар'ївка (Дніпропетровська область), убори конічної форми використовувалися і без золотого декору. Тобто для уборів цього типу характерне широке соціальне середовище поширення. Можливо, це пов'язане з якоюсь специфічною функцією. Так, за етнографічними даними, конусоподібні убори довго зберігалися в убранні нареченої²⁹. В семантичному плані обряди одруження та поховання близькі один до одного. Можливо, убори скіфських жінок слід розглядати як шлюбні, що в окремих випадках були необхідним елементом у поховальному ритуалі. Композиція декору, що мала в плані форму трикутника, посилювала сакральні риси убору, була семантично пов'язана з його формою. Форма убору могла втілювати широко розповсюджені уявлення про гору — еквівалент світового дерева. Осо-

бливості форми убору також переконують у специфічній його функції—шлюбній.

Головні убори конічної форми знаходилися у складі костюмів жінок різного віку, але це не викликає їх специфічної ролі як шлюбних: у поховальному ритуалі могли відбитися різні, термінологічно близькі до шлюбу обряди, що вимагали певних знаків.

Як уже відзначалося, конічні убори належали до комплексу дитячих костюмів дівчаток-підлітків. Вік власниць уборів підкреслює матеріал декору: намисто та бісер. Але основну роль конічного убору як шлюбного знака, певно, можна припустити й у цих випадках.

Розповсюдження типологічно однорідних уборів серед представників різних соціальних груп, можливо, пов'язане з характерною для давнього суспільства нормативністю у формах одягу: простежується своєрідне «спускання» певних форм з «верхівки» до нижніх шарів населення. Але в кожному соціальному підрозділі семиотичний статус елементів вбрання, подібних за формою, може бути різним. Наступні дослідження скифського вбрання дозволяють зібрати нові факти для розв'язання питань семантики різних елементів костюма.

Л. С. Ключко

Реконструкція конусовидних головних уборів скифянок

Резюме

Археологические остатки костюмов скифянок включают фрагменты головных уборов разных типов. В статье исследуются конусовидные уборы, восстановленные по наборам декоративных элементов из захоронений скифянок. Реконструкция их формы осуществлена на основании принципов, которые были обоснованы в других работах автора. Это, во-первых, анализ изображений уборов в древнем искусстве, затем — точная фиксация фрагментов убора в погребении. Большое значение имеет изучение состава и структуры декоративных наборов, количество которых значительно возросло в последние годы. В массе бляшек, украшающих головные уборы, можно выделить детали, которые имеют признаки формы убора, а также элементы наборов, не отражающие особенностей поверхности, которую они украшали. Конусовидные уборы были декорированы, как правило, на фронтальной части бляшками различной формы. Компоновка их на поверхности убора была подчинена основным законам прикладного искусства причерноморских племен.

Прослежено, что типологически однородные уборы были распространены среди представителей разных социальных групп, что, вероятно, отражает какую-то специфическую их функцию. Может быть, конические уборы следует рассматривать как брачные. Основаниями для такого предположения служат и композиции декора передней плоскости уборов, и семантика украшающих элементов, связанная с представлениями о плодородии, и этнографические параллели.

¹ Ростовцев М. И. Эллино-скифский головной убор. — ИАК, 1917, вып. 63, с. 69—101.

² Боровка Г. И. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. — ИРАИМК, 1921, 1, 169—192.

³ Мирошина Т. В. Об одном типе скифских головных уборов. — СА, 1977, № 3, с. 79—94; Мирошина Т. В. Скифские калафы. — Там же, 1980, № 1, с. 30—45; Мирошина Т. В. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. — Там же, 1981, № 4, с. 46—49; Ключко Л. С. Реконструкция скифских головных жіночих уборів (за матеріалами Червоноперекопських курганів). — Археологія, 1979, 31, с. 16—28; Ключко Л. С. Скифський калаф IV в. до н. э. — В кн.: Матеріали по хронології археологічних пам'яток України. Київ, 1982, с. 86—96; Ключко Л. С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок. — В кн.: Древности Степной Скифии. Киев, 1982, с. 118—130. Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979, с. 198—199.

⁴ Боровка Г. И. Указ. соч., с. 176.

⁵ Отрощенко В. В. Отчет Запорожской экспедиции за 1982 год. — НА, ИА АН УССР, 1982/4, с. 11.

⁶ Ключко Л. С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок, с. 128—129.

⁷ Чередниченко Н. Н. Отчет Верхнетарасовской экспедиции за 1976 г. — НА ИА АН УССР, 1976/2, с. 22.

⁸ Федоров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды. — М., 1976, с. 54.

- ⁹ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 90.
- ¹⁰ Там же, с. 90—91.
- ¹¹ *Vydowski A.* Mogily w Nowowsiolke. — Swiatowit, 1904, N 5, s. 53.
- ¹² *Кубышев А. И.* Отчет о работе Херсонской экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1977 г. — НА ИА АН УССР, 1977/23, с. 41.
- ¹³ Мифы народов мира : Энциклопедия. В 2-х т. М., 1980, т. 1, с. 272.
- ¹⁴ *Боровка Г. И.* Указ. соч., с. 176.
- ¹⁵ *Чередищенко Н. Н.* Отчет Приазовской экспедиции 1977—1978 гг. о раскопках Бердянского кургана. — НА ИА АН УССР, 1977—1978/9А, с. 42.
- ¹⁶ *Клочко Л. С.* Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок, с. 128.
- ¹⁷ *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзенской экспедиции в 1980 г. — НА ИА АН УССР, 1980/11, с. 40—43.
- ¹⁸ *Клочко Л. С.* Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок, с. 128.
- ¹⁹ *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. — Киев, 1983, с. 108.
- ²⁰ Там же, с. 101.
- ²¹ *Кузьмина Е. Е.* Семантика изображения на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударьинского клада. — В кн.: Искусство Востока и античности. М., 1977, с. 21.
- ²² *Бессонова С. С.* Указ. соч., с. 108.
- ²³ *Калоев Б. А.* Скифо-сармато-алано-осетинские параллели. — В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 312.
- ²⁴ Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии: Тр. археол. экспедиции 1953—1957 гг. — Орджоникидзе, 1961, с. 13. 130.
- ²⁵ *Сухарева О. А.* Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. — В кн.: Среднеазиатский этнографический сб. М., 1954, с. 299—354. (Тр. Ин-та этнографии; Т. 21).
- ²⁶ *Боровка Г. И.* Указ. соч., с. 188.
- ²⁷ *Акишев К. А., Акишев А. К.* Происхождение и семантика иссыкского головного убора. — В кн.: Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1980, с. 14—32.
- ²⁸ *Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. — М., 1977, с. 67.
- ²⁹ *Захарова И. В., Ходжаева Р. Д.* Казахская национальная одежда XIX — начала XX века. — Алма-Ата, 1964, с. 110—114.

В. М. ЗІНЬКО

Сільські могильники Східного та Північно-Західного Криму V—III ст. до н. е.

Останнім часом інтенсивними і цілеспрямованими дослідженнями нагромаджено чималий археологічний матеріал про ґрунтові могильники сільських поселень V—III ст. до н. е. європейської частини Боспору. Одержано різні категорії речей, виділено типи поховань, що дало змогу обробити даний матеріал статистично та провести первинний порівняльний аналіз поховань з різних могильників. Метою нашого аналізу є виявлення загальних та відмінних рис ґрунтових могильників Східного Криму як між собою, так і з одним з некрополів Північно-Західного Криму — Панське I. Всі ці могильники належали до двох різних політичних утворень — Боспору і Херсонеса.

Перші безкурганні поховання хори Боспору на Керченському п-ові були відкриті наприкінці XIX ст. археологом-аматором О. О. Діріним¹. Неподаляк від с. Куль-тепе він виявив могильник, що складався з поховань у кам'яних ящиках. Досліджено 27—35 таких поховань. Незважаючи на неповний та поверховий звіт, поховання можна датувати V—IV ст. до н. е.

ґрунтовне вивчення сільських поселень і некрополів Боспору розпочалось у середині 50-х років Східнокримським загonom Причорноморської експедиції ІА АН СРСР.

Джерелом для проведення порівняльного аналізу стали такі пам'ятки.

1. Розвідками 1960 р. на Керченській ділянці Північнокримського каналу знайдено ґрунтовий могильник поблизу с. Фронтове², що знаходився на високому плато. На площі близько 400 м² розкрито понад